

LES CONSECUCIONS DE L'ARQUEOLOGIA SUBAQUÀTICA

LOS LOGROS DE LA ARQUEOLOGÍA SUBACUÁTICA

JOSÉ L. JIMÉNEZ SALVADOR*

Des de temps immemorials, l'home s'ha servit de la mar i dels rius i els llacs com a mitjà de transport. La influència de factors diversos —agents atmosfèrics, corrents marins, irregularitat dels caixers fluvials, etc.— han fet que la navegació, des dels seus orígens fins als nostres dies, esdevinguera una activitat no exempta de riscos. No totes les expedicions arribaven al punt de destinació, i els accidents i els naufragis degueren sovintejar-hi, sobretot en les èpoques més antigues, quan les condicions i les tècniques de navegació no havien abastat el grau de desenvolupament d'avui en dia. Els fons de les aigües marines, lacustres i fluvials, enclouen el testimoniatge de nombrosos naufragis. Les restes d'embarcacions afonades se solen localitzar als voltants dels ports i els ancoratges associats a les rutes més transitades, i constitueixen un arxiu de valor incalculable per al coneixement del passat en aspectes tals com els mitjans de transport, tècniques navals, rutes i intercanvis comercials i culturals, etc.

El rescat d'elements o d'objectes depositats als fons marins és una pràctica realitzada ja des de temps remots. En època romana, els *urinadores*, bussos, exercien aquesta tasca, agrupats en *collegia* amb seu a Ostia. Amb tot, aquestes operacions, ja conegudes per assiris i babilonis, mancaven de qualsevol mòbil científic.

La ciència encarregada de la documentació, estudi i recuperació d'aquests vestigis és l'arqueologia subaquàtica. Comparada amb l'arqueologia de camp, de la qual ha pres l'essència del mètode, l'arqueologia subaquàtica és una disciplina científica molt jove, sorgida arran de la invenció, el 1948, de l'escafandre autònom de Cousteau-Gagnan. A pesar de la seua curta edat, aquesta ciència ha registrat un creixement espectacular de forma incessant, marcat per un progrés tecnològic constant.

En efecte, la investigació arqueològica subaquàtica travessa un moment d'apogeu extraordinari, promogut pel notable increment de les exploracions, unit als avanços experimentats en les tècniques d'excavació del patrimoni subaquàtic, des que, el 1950, l'arqueòleg italià Nino Lamboglia va realitzar la primera actuació arqueològica submarina amb mètode científic sobre els vestigis d'una nau romana carregada amb àmforas per a vi, que naufragà al segle I a.C. davant de les costes nord-italianes

Desde tiempos inmemoriales, el hombre se ha servido del mar y de los ríos y lagos como medio de transporte. La influencia de factores diversos -agentes atmosféricos, corrientes marinas, irregularidad de los cauces fluviales, etc.- han hecho que la navegación, desde sus orígenes y hasta nuestros días, resultara una actividad no exenta de riesgos. No todas las expediciones alcanzaban su punto de destino y los accidentes y naufragios debieron ser frecuentes sobre todo en las épocas más antiguas, cuando las condiciones y técnicas de navegación no habían alcanzado el grado de desarrollo presente en la actualidad. Los fondos de las aguas marinas, lacustres o fluviales, encierran el testimonio de numerosos naufragios. Los pecios -restos de embarcaciones hundidas- suelen localizarse en las inmediaciones de los puertos y fondeaderos asociados a las rutas más transitadas y constituyen un archivo de valor incalculable para el conocimiento en el pasado de aspectos tales como los medios de transporte, técnicas navales, rutas e intercambios comerciales y culturales, etc.

El rescate de elementos u objetos depositados en los fondos marinos es una práctica realizada ya desde eras remotas. En época romana esta labor era desempeñada por los urinadores, buceadores, agrupados en collegia con sede en Ostia. Sin embargo, estas operaciones ya conocidas por asirios y babilonios carecían de cualquier móvil científico.

La ciencia encargada de la documentación, estudio y recuperación de estos vestigios es la arqueología subacuática. Comparada con la arqueología de campo de la que ha tomado la esencia de su método, la arqueología subacuática es una disciplina científica muy joven, surgida a raíz de la invención en 1948 de la escafandra autónoma de Cousteau-Gagnan. A pesar de su corta edad, esta ciencia ha registrado un crecimiento espectacular de forma incesante, jalonado por un constante progreso tecnológico.

En efecto, la investigación arqueológica subacuática atraviesa por un momento de extraordinario auge, promovido por el notable incremento de las exploraciones, unido a los avances experimentados en las técnicas de excavación del patrimonio subacuático, desde que en 1950 el arqueólogo italiano Nino Lamboglia realizara la primera actuación arqueológica submarina con método científico sobre los vestigios de una nave romana cargada con ánforas para contener vino y que naufragó en el siglo I a. C. frente a las costas noritalianas de

Detall de la cuirassa d'una estàtua *thoracata* romana. Troballa submarina a 200 m de l'illot de Sancti Petri, Cadis. Museu de Cadis. Foto Ministeri de Cultura.

Detalle de la coraza de estatua thoracata romana. Hallazgo submarino a 200 m. del islote de Sancti Petri, Cádiz. Museo de Cádiz. Fotografía Ministerio de Cultura.

d'Albenga. Noves tècniques, com els magnetòmetres, els detectors magnètics o els sonars d'agranatge lateral, procedents d'uns altres camps de la investigació, com l'oceanogràfica, ofereixen resultats espectaculars en la parcel·la de la prospecció i el rastreig. D'altra banda, l'excavació subaquàtica està incorporant les tècniques més avançades que s'apliquen a l'excavació en terra ferma.

Les aportacions de l'arqueologia subaquàtica, contrastades amb el testimoni de les fonts històriques i amb les dades proporcionades per la investigació de camp, ens ofereixen un panorama ben distint del que posefem fa només deu o vint anys del conjunt de rutes, dels mitjans de transport i dels tràfics de mercaderia del món antic i, en especial, del període tardorepublicà i imperial. Exemples com l'esmentat d'Albenga s'han multiplicat en el transcurs de les tres últimes dècades, i sovintegen les troballes, particularment a les costes de la Mediterrània, aquesta mena de gran museu submergit, com la va qualificar Salomon Reinach, amb indubtable encert. Fins a hores d'ara, hi ha més de vuit-centes restes de navilis romans registrades pertot el Mare Nostrum, d'acord amb els estudis realitzats per Parker. Exemplars com els dos que s'han trobat prop de l'illot de Grand-Congloué, pròxim a Marsella, o el de la Madrague de Giens, vora Toló, testimonien un tràfic intens del vi

Albenga. Nuevas técnicas, procedentes de otros campos de la investigación, como la oceanográfica, están ofreciendo resultados espectaculares en la parcela de la prospección y rastreo, como los magnetómetros, detectores magnéticos o sonares de barrido lateral. Por otra parte, la excavación subacuática está incorporando las técnicas más avanzadas aplicadas a la excavación sobre tierra firme.

Las aportaciones de la arqueología subacuática, contrastadas con el testimonio de las fuentes históricas y con los datos proporcionados por la investigación de campo, nos ofrecen un panorama bien distinto del que poseíamos tan sólo diez o veinte años atrás del conjunto de las rutas, de los medios de transporte y de los tráficos de mercancías del mundo antiguo, y en especial, del periodo romano tardorrepublicano e imperial. Ejemplos como el mencionado de Albenga se han multiplicado en el transcurso de las últimas tres décadas, siendo particularmente prolíficos los hallazgos en las costas del Mediterráneo, esa especie de gran museo sumergido como fue calificado por Salomón Reinach con indudable acierto. Hasta el momento hay más de 800 pecios romanos registrados por todo el Mare Nostrum, de acuerdo con los estudios realizados por Parker. Ejemplares como los dos hallados cerca del islote de Grand-Congloué próximo a Marsella, o el de la Madrague de Giens, junto a Toulon, atestiguan un tráfico intenso del vino producido en el Lacio meridional hacia la Galia y Península Ibérica en los siglos II y I a.

produït al Laci meridional cap a la Gàl·lia i la Península Ibèrica, als segles II i I a.C. Però, com és lògic, la Mediterrània no amaga només embarcacions d'època romana, i les troballes d'unes altres èpoques se sumen a mesura que es desenvolupen nous projectes d'investigació, com el que en data recent ha permès documentar el naufragi, el segle XV, d'una nau de la Corona d'Aragó en aigües del sud de Sardenya i que segurament havia salpat del port de València.

Un dels apartats més espectaculars de l'arqueologia submarina està constituït per la recuperació d'obres d'art, sovint de manera fortuïta. El trasllat de peces d'aquest gènere en les naus que cobrien les rutes de Grècia cap a Roma va adquirir un increment inusitat a partir del segle II a.C., amb motiu de l'expansió romana per les terres i les costes del Mediterrani oriental. La nòmina de les troballes s'acreu a mesura que se'n produeixen nous descobriments, com els excepcionals Bronzes de Riace, tan espectaculars, afortunadament, com els que tingueren lloc a començament d'aquest segle. Entre aquests, és obligat esmentar-ne alguns, com el que s'esdevingué el 1900 en aigües pròximes a l'illa grega d'Andikithira, on, d'un vaixell afonat entre els anys 50 i 30 a.C., es van recuperar diversos exemplars de bronze, entre els quals el famós efebe del segle IV a.C., com també trenta-sis estàtues de marbre. El 1907, al mar de Mahdia (Tunísia) es van rescatar vint-i-set estàtues de bronze i de marbre, amb unes setanta columnes, d'un altre navili afonat a mitjan segle I a.C. Un braç d'una estàtua de Zeus o Posidó va ser descobert el 1927 en aigües pròximes al cap Artemision, a Grècia. La resta d'aquesta estàtua excepcional del segle V a.C. es recuperà posteriorment, en companyia d'un jove genet de bronze i diverses restes d'un cavall, datats en el segle II a.C. L'estiu de 1972, al mar de Riace Marina, a la costa situada entre Lòcride i Caulònia, es van rescatar dues escultures de bronze que formaven part de la càrrega d'una nau afonada el segle I d.C. Les dues figures, conegudes com Bronzes de Riace, corresponen a dos personatges masculins nus, realitzats amb la tècnica de la cera perduda, que, en origen, portaven un escut en la mà esquerra i sostenien una llança en la dreta. El seu rang d'originals de la gran estatuària grega de bronze del segle V a.C. —avui coneguda quasi exclusivament mitjançant còpies de marbre d'època romana— els converteix en peces excepcionals, equiparables amb l'Auriga de Delfos o el Posidó o Zeus del cap Artemision.

Les costes de la Península Ibèrica acullen també nombroses restes de naufragis, principalment a la zona Nord-est, Estret de Gibraltar i Golf de Cadis, com també a la Mar Cantàbrica i les costes de Galícia. Sense arribar a l'espectacularitat dels que hem citat adés, alguns descobriments posseeixen un gran interès pel que aporten al coneixement de les rutes comercials i el tràfic de mercaderies. En aquest sentit, és digna d'esment la concentració de restes de navilis a Cala Culip, a la façana nord del Cap de Creus, on, fins al moment, s'han localitzat cinc naufragis d'època romana i un de medieval.

En el capítol d'obres d'art, cal destacar la troballa de les restes d'una estàtua *thoracata*, el 1925, en aigües gaditanes, prop de l'illot de Sancti Petri. Tradicionalment, s'ha considerat que formava part de la càrrega d'una nau afonada, però, en data recent, Trilmich ha efectuat un repàs de les circumstàncies de la troballa i ha cridat l'atenció sobre diversos blocs de pedra corbats, units amb grapes de plom, elements que en descarten la procedència d'un vaixell casualment afonat en aquest

C. Pero, como es lógico, el Mediterráneo no esconde sólo embarcaciones de era romana y los hallazgos de otras épocas vienen a sumarse a medida que se desarrollan nuevos proyectos de investigación, como el que en fecha reciente ha permitido documentar el naufragio en el siglo XV de una nave de la Corona de Aragón en aguas del sur de Cerdeña y que seguramente había zarpado del puerto de Valencia.

Uno de los apartados más espectaculares de la arqueología subacuática está constituido por la recuperación de obras de arte, a menudo de modo fortuito. El traslado de piezas de este género en las naves que cubrían las rutas de Grecia hacia Roma adquirió un inusitado auge a partir del siglo II a. C. con motivo de la expansión romana por las tierras y costas del Mediterráneo oriental. La nòmina de hallazgos va engrosándose a medida que se producen nuevos descubrimientos, como los excepcionales Bronces de Riace, afortunadamente tan espectaculares como los acaecidos a comienzos del presente siglo, algunos de obligada referencia como el sucedido en 1900 en aguas próximas a la isla griega de Anticitera, donde de un barco hundido entre los años 50 y 30 a. C. se recuperaron varios ejemplares de bronce, entre ellos el famoso Efebo del siglo IV a. C., así como treinta y seis estatuas de mármol. En 1907 en el mar de Mahdia (Túnez), de otro pecio de la primera mitad del siglo I a. C., se rescataron veintisiete estatuas de bronce y de mármol junto con unas setenta columnas. Un brazo de una estatua de Zeus o Poseidón fue descubierto en 1927 en aguas próximas al cabo Artemision en Grecia. El resto de esta excepcional estatua del siglo V a. C. fue recuperado posteriormente en compañía de un muchacho-jinete de bronce y varios restos de un caballo fechados en el siglo II a. C. En el verano de 1972 en el mar de Riace Marina, en la costa situada entre Locria y Caulonia, fueron rescatados dos esculturas de bronce que formaban parte de la carga de una nave hundida en el siglo I d. C. Las dos figuras conocidas como Bronces de Riace corresponden a dos personajes desnudos masculinos, realizados con la técnica de la cera perdida, que en origen portaban un escudo en la mano izquierda y sostenían una lanza con la derecha. Su rango de originales de la gran estatuaria griega de bronce del siglo V a. C. —hoy conocida casi exclusivamente a través de copias de mármol de época romana— les convierte en piezas excepcionales, equiparables con el Auriga de Delfos o el Poseidón o Zeus del cabo Artemision.

Las costas de la Península Ibérica acogen también numerosos restos de naufragios, principalmente en la zona Noreste, Estrecho de Gibraltar y Golfo de Cádiz, así como el Mar Cantábrico y costas de Galicia. Sin alcanzar la espectacularidad de los arriba citados, algunos descubrimientos poseen un gran interés por sus aportaciones para el conocimiento de las rutas comerciales y tráfico de mercancías. En este sentido, es digna de mencionar la concentración de pecios en Cala Culip en la fachada norte del Cabo de Creus, donde hasta el momento se han localizado cinco naufragios de época romana y uno medieval.

En el capítulo de obras de arte, hay que destacar el hallazgo de los restos de una estatua thoracata en 1925, en aguas gaditanas, cerca del islote de Sancti Petri. Tradicionalmente, se ha considerado que formaba parte de la carga de una nave hundida, pero en fecha reciente, Trilmich al efectuar un repaso de las circunstancias del hallazgo, ha llamado la atención sobre varios bloques de piedra curvados, unidos con grapas de plomo, elementos que descartan su procedencia de un barco casualmente hundido en este emplazamiento, siendo más razonable la propuesta de

emplaçament. És més raonable suposar que aquesta estàtua, potser en companyia d'unes altres, formara part d'un monument sobre base redona erigit en aquell lloc. La presència d'una màscara d'Okeanos en la cuirassa podria al·ludir a una relació entre aquest enclavament gadità i l'Oceà Atlàntic. Una altra troballa singular està constituïda pel sarcòfag decorat amb relleus referents a la llegenda d'Hippolytos i Phaidra, recuperat el 1948 vora la Punta de la Mora, a la zona costera immediata a Tarragona. Atribuït en principi al naufragi d'una nau romana, sembla tenir més aire de versemblança que es tracta de part del carregament que transportava Lord Stanhope en un vaixell, amb objectes arqueològics arrabassats durant la Guerra de Successió, a començament del segle XVIII.

En definitiva, aquest ventall d'exemples demostra com els fons marins del vetust Mediterrani esdevenen guardians zelosos d'un nombre important d'estàtues de bronze que, de forma esporàdica, emergeixen, tal com Afrodita sorgí de l'escuma de les onades marines. És així com va aparèixer la imatge bronzínia d'Apol·lo, davant de la platja de Pinedo, aquell 8 de desembre de 1963.

que esta estatua, tal vez junto con otras, formase parte de un monumento sobre base redonda erigido en este lugar. La presencia de una máscara de Okeanos en la coraza podría estar aludiendo a la relación de este enclave gaditano con el Oceano Atlántico. Otro hallazgo singular está constituido por el sarcófago decorado con relieves referentes a la leyenda de Hippolytos y Phaidra, recuperado en 1948, junto a la Punta de la Mora, en la zona costera inmediata a Tarragona. Atribuido en principio al naufragio de una nave romana, parece tener más visos de verosimilitud que se trate de parte del cargamento que transportaba en un barco Lord Stanhope con objetos arqueológicos arrebatados durante la Guerra de Sucesión, a comienzos del siglo XVIII.

En definitiva, este abanico de ejemplos demuestra cómo los fondos marinos del vetusto Mediterráneo se convierten en celosos guardianes de un número importante de estatuas de bronce que, de forma esporádica, emergen del mismo modo como Afrodita surgió de la espuma de las olas marinas. Es así como apareció la imagen bronzínea de Apolo, frente a la playa de Pinedo, aquel 8 de diciembre de 1963.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. (1984), *Due Bronzi da Riace. Rinvenimento, restauro, analisi ed ipotesi di interpretazione*, Bolletino d'Arte, Ser. Spec. 3.
- BASS, G. (1966), *Archaeology underwater*, Londres.
- BENOIT, F. (1961), *L'Épave du Grand Congloué à Marseille*, París.
- FRONDEVILLE, G. (1965), "Mahdia", dins PLAT TAYLOR, J. DE (ed.), *Marine Archaeology*, Londres, pp. 39 ss.
- GIANFROTTA, P. i POMEY, P. (1981), *Archeologia subacquea*, Milà.
- LAMBOGLIA, N. (1952), "La nave romana di Albenga", *Rivista di Studi Liguri*, XVIII, pp. 131-236.
- MARTÍN-BUENO, M. (1989), *La arqueología subacuática*. A Distancia, UNED, Madrid, juny.
- MARTÍN-BUENO, M. (dir.) (1993), *La nave de Cavoli y la arqueología subacuática en Cerdeña*, Saragossa.
- NIETO, J. et al. (1989), *Excavacions arqueològiques a Cala Culip*, I. Girona.
- NIETO, J. i CASANOVAS, R. (1992), *Arqueología subacuática. Un nou camp professional*, Barcelona.
- SÁNCHEZ, J. (1950), "El sarcófago de Hipólitos y la razzia de Lord Stanhope", *Archivo Español de Arqueología*, 80, pp. 335 ss.
- TCHERNIA, A. et al. (1978), *L'épave romaine de la Madrague de Giens (Var)*, París.
- TRILLMICH, W. (1990), "Apuntes sobre algunos retratos en bronce de la Hispania romana", dins *Los Bronces romanos en España*, Madrid, pp. 37-50.